

MAKALA YA ISIMU

UHAKIKI WA MTAJARUKU WA ISTILAHU ZA KIISIMU NA NAFASI YA USANIFISHAJI KATIKA MAENDELEO YA KISWAHILI

Mwenda Mukuthuria

1.0 Utangulizi: Hali ya Istilahi za Kiisimu

Suala la istilahi katika Kiswahili hivi sasa ni nyeti na linapaswa kupewa umbele iwapo lugha hii itaweza kukabiliana na majukumu yanayotekelezwa na lugha nyingine za kimataifa. Ama kwa hakika, tatizo hili ni changamoto ya Karne ya 21, kama ambavyo usanifishaji ulivyokuwa changamoto katika Karne ya 20. Inavyobainika ni kwamba, katika maendeleo ya lugha yoyote ile, lazima pawe na matatizo ya kusuluhishwa ili lugha iweze kustawi na kujipanua. Ni matatizo yayahaya ambayo huwafanya watumiaji wa lugha mahususi kuwa na vikao vya kuchangiana mawazo katika juhudi za kuimarisha lugha wanayoitumia katika taaluma zote.

Baada ya kusanifishwa kwa lugha ya Kiswahili, pasingedhaniwa kwamba tatizo jingine kubwa lingekumba lugha hii kiasi cha kustahili makongamano kadha ili kulitatua. Leo hii lipo na bila shaka linahitaji mchango wa hali na mali ili kulitatua. La sivyote, lugha ya Kiswahili haitaendelea ipasavyo.

Maendeleo ya lugha ya Kiswahili hivi sasa yamekiuka ufinyu wa kitaaluma uliokuwepo wakati lugha hii ilipokuwa ikisanifishwa. Kwa mfano, ilikuwa imejitosheleza kwa upande wa maingiliano ya kitamaduni, dini, na biashara katika muktadha wa mazingira ilimokuwa ikitumika. Leo, hali ni tofauti. Kuna athari za istilahi za kigeni katika taaluma za awali za Kiswahili; istilahi hizi zinahitaji kusawazishwa ili kusiwe na vurugu. Mtafaruku wa istilahi katika Kiswahili umetabiriwa na wataalamu kama vile Massamba (1989). Msomi huyu anasema kwamba pana haja ya kudhibiti istilahi za Kiswahili kwa ujumla. Tusipofanya hivyo, lugha hii itakumbwa na mtafaruku mkubwa kama ule ambao unakumba lugha ya Kiarabu hivi sasa, ambapo mchapishaji mmoja anaweza kuchapisha vitabu na kamusi zilizo na istilahi zinazotofautiana, licha ya kwamba zote zinawakilisha dhana moja. Vilevile, majukumu ya Kiswahili yamepanuka kitaaluma. Kwa mfano, lugha hii inahitajika kutosheleza istilahi za masomo ya kisayansi, likiwemo somo la sayansi ya vitumeme (elektroniki) linalopanuka kila uchao. Aidha, lugha hii ina jukumu la kukidhi mahitaji ya sayansi ya lugha (isimu). Mahitaji haya yote ya kisasa yanalazimu lugha hii

kutosheleza usomi wa hali ya juu vyuoni na kuiwezesha kuwasiliana katika kiwango cha kimataifa.

Tatizo la istilahi katika Kiswahili linadhihirisha hali ya uwili. Kwanza, kuna nyanja za Kiswahili ambazo zinahitaji istilahi hivi kwamba wataalamu wasipokaa chini na kuziunda, hakuna maendeleo yoyote yenye manufaa yatakayopatikana. Istilahi haziwezi kuzuka zenyewe kiholela. Hivyo, panahitajika sera ya kuunda na kusawazisha istilahi. Mfano wa nyanja hizi ni kama zile za kisayansi. Imedhihirika wazi kwamba, nyanja hizi zisipobuniwa msamiati kimakusudi, pana uwezekano wa istilahi kutopanuka. Hii ndiyo sababu Chimerah (1998 na 1999) anasisitiza kwamba ukuzaji wa msamiati wa Kiswahili unahitaji jitihada za watu binafsi pamoja na makundi. Kwa upande mwingine, kuna taaluma ambazo zinazua istilahi kila siku. Katika nyanja kama hizi za kitaaluma, kuwe na kuingilia kwa wataalamu ama kusiwepo istilahi zitaendelea kuzuka. Nyanja hizi ni zile zinazohusiana na shughuli za kijamii; kwa mfano, maingiliano ya kitamaduni, siasa, uchumi, na dini. Taaluma ya isimu pia, japo inahusu uchanganuzi wa lugha kisayansi, ina uwezo wa kuzalisha istilahi kwa wingi. Hivyo, isimu inaangukia upande huu.

Uchanganuzi wa Kiswahili kiisimu hauna historia ndefu. Unaweza kukisiwa kwamba ulianzia Karne ya 17 kama inavyothibitishwa na Campbell (1991). Huu ndio wakati maelezo ya kiisimu yaliyobainisha lugha za Kibantu yalipotolewa na wanaisimu kama vile Giacinto Brusciatto.³ Baadaye, wanaisimu kama vile W. H. J. Bleek, C. Meinhof, Harry Johnstone na M. Guthrie walichangia isimu ya lugha za Kibantu. Mnamo Karne ya 20, kupanuka kwa utafiti wa Kiswahili kiisimu kulishuhudiwa miaka ya 1960, wakati wanaisimu kama vile Bi. Elizabeth Ashton (Mwingereza) na Edgar Polome (Mmarekani) walipokamilisha kazi zao.

Baada ya uhuru, maendeleo ya utafiti wa Afrika Mashariki yalisababisha kuinuka kwa hadhi ya Kiswahili kama lugha ya Taifa nchini Tanzania, Kenya, na 'Uganda'. Vilevile, yalichangia kukua kwa isimu ya Kiswahili. Hivi sasa, lugha hii imefanyiwa utafiti mwingi. Watafiti wa vyaoni wamepanua upeo wa taaluma ya isimu. Wametumia nadharia mbalimbali, zenye asili ya Kiafrika na nyingine ambazo zina asili ya kigeni kuchanganua masuala ya kiisimu. Matumizi ya nadharia za kigeni yamezua istilahi nyingi za kiisimu kulingana na jinsi zinavyofasiriwa na wasomi kukidhi mahitaji ya tafiti zenye malengo ya usomi wa kiisimu. Kwa hivyo, wanaisimu wanapaswa kuwa na sera ya kusawazisha istilahi hizi pindi zinapozuliwa. Kwa kufanya hivi, wataweza kuelewana na kuongoza mkondo wa ukuaji wa Kiswahili ipasavyo.

³ Giacinto Brusciatto (1659) na kazi yake ya Sarufi ya Kilatini ametajwa katika G. L. Campbell (1991) *Compendium of World Languages*. Routledge, London (uk. 163 – 172).

Kusawazisha, katika muktadha huu, ni kuwa na istilahi zisizo na tofauti. Istilahi hizi zinapaswa kuwa na taratibu zinazokubaliwa katika maandishi, mazungumzo, na ikiwa zitakuwa zimeundwa ziwe zinazingatia kanuni zifaazo. Usawazisho wa namna hii haujafikiwa katika lugha ya Kiswahili. Tofauti nyingi za istilahi za kiisimu zimekithiri miongoni mwa wanaisimu kutegemea kazi na tafiti zao. Vilevile, kila chuo cha Afrika Mashariki kina istilahi za kipekee zisizolingana na za chuo kingine. Hii ni kwa sababu lugha hii inaendelea kupanuka na kuzua istilahi kwa wingi katika nyanja mbalimbali. Hivyo, pana haja ya wataalamu wa vyuo vya Afrika Mashariki kuendeleza ushirikiano wa kukutana kila mara ili kudhibiti tatizo hili kwa kusanifisha zile ambazo zinazuka. Kila mara kutakapokuwa na ushirikiano wa namna hii, basi istilahi zisizosanifishwa zikusanywe kwa minajili ya kuchunguzwa iwapo zinawakilisha dhana za kiisimu zinazokusudiwa.

2.0 Haja ya Kusawazisha Istilahi za Kiisimu

Suala kuu katika taaluma ya isimu ya Kiswahili ni kwamba, kuna umuhimu wa kusawazisha istilahi kwa sababu zifuatazo. Kwanza, taaluma hii inapanuka kwa haraka sana. Si katika Kiswahili pekee, bali pia katika lugha nyingine za ulimwengu. Kupanuka huku kunasababisha nadharia na mawazo mapya kuzuka, kutokana na lugha nyingine, ambayo yanaathiri usomi wa kiisimu. Dhana ngeni zinahitaji kufasiriwa ama kutafutiwa istilahi mara moja. Kwa hivyo, hali hii isipotiliwa maanani na wakuzaji wa istilahi za kiisimu katika Kiswahili, kutakuwa na kutoelewana miongoni mwa wataalamu, walimu, watafiti na wanafunzi wa isimu ya Kiswahili kote duniani. Ikiwa hali hii itaendelea kwa muda, makala, majarida na hata vitabu vitakavyoandikwa huenda visieleweke ipasavyo kwa sababu ya matumizi ya istilahi zisizo sawa. Athari nyingine ni kwamba, kufasiri kazi za kigeni hakutakuwa rahisi kwa vile wafasiri hawatakuwa na uhakika wa istilahi za kutumia. Dosari hii inaweza kufanya wachapishaji wengi kutopendelea kazi za Kiswahili. Tatizo kama hili likitokea litakuwa pigo kubwa, si kwa isimu pekee, bali kwa usomi wa Kiswahili wote.

Kusawazisha istilahi za Kiswahili kutaimarisha usambazaji zaidi. Aidha, kutapunguza kuongezeka holela kwa istilahi za kiisimu. Kwa hivyo, wanaisimu wa Kiswahili watadhibiti matumizi ya istilahi zinazofaa.

3.0 Chanzo cha Istilahi za Kusawazishwa

Usanifishaji wa istilahi hauwezi kutekelezwa iwapo hakuna istilahi. Hali ilivyo Afrika Mashariki ni kwamba, hakuna sera maalumu ya kusawazisha istilahi za kiisimu. Kwa hivyo, pana haja ya kukusanya data ya istilahi zote zinazotumiwa ili zikaguliwe upya kwa mujibu wa dhana za kiisimu zinazoziwakilisha. Data hii inaweza kupatikana iwapo kila chuo cha Afrika Mashariki kitajitwika jukumu la

kuchunguza istilahi za kiisimu zinazotumiwa na wataalamu wake, na zile ambazo zimetumika katika tafiti za kiisimu katika kila chuo kinachohusika. Ukusanyaji wa data ya namna hii unaweza kuzingatia utafiti wa maktabani na wa nyanjani.

Ili kufanikisha utafiti wa maktabani, uchunguzi unaweza kufanyiwa kazi zote za kiisimu za Kiswahili zikiwemo kazi ya Massamba (2004) *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha* na TUKI (1990) *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha*. Shughuli kubwa ya uchunguzi wa namna hii ni kurekondi data ya istilahi zote zitakazopatikana kutokana na kazi hizi. Baadaye, data hii inaweza kuchanganuliwa na jopo la wanaisimu. Kazi muhimu ya jopo kama hili ni kuchunguza na kuhakikisha kwamba istilahi hizi zimetumiwa ipasavyo. Wakigundua kwamba kuna istilahi ambazo maana yake ina utata ama inakinzana na maana inayokusudiwa na mtumiaji, basi, istilahi hiyo haina budi kutupiliwa mbali. Istilahi ambazo zitakuwa zimetumika kwa njia inayofaa, huku zikifuata kanuni za matamshi na maandishi ya Kiswahili, zinaweza kuorodheshwa kwa lengo la kuandaa kamusi ya istilahi za kiisimu.

Kazi nyingine, ambayo inaweza kufanywa maktabani, ni ya kufasiri nadharia za kiisimu za kigeni na kuziweka katika kitabu kimoja kama vile ensaiklopedia. Kitabu kama hiki kinaweza kuwasaidia wasomi wa Kiswahili kukirejelea ili wapate mwelekeo sawa wa matumizi ya istilahi. Mbinu kama hii ndiyo inatumika kikamilifu na lugha zote za ulimwengu zenye hadhi kubwa kwa hali zote zinazohitaji istilahi. Kwa hivyo, iwapo Kiswahili kitafikia kiwango cha kimataifa, wasomi na watu wengine wenye ujuzi wa lugha hii hawana budi kuandika vitabu vya namna hii. Mfano mzuri wa kufuatiliwa hapa katika mazingira ya Kenya ni kama ule wa kitabu cha Njogu na Chimera (1999) *Ufundishaji wa Fasihi*. Licha ya kwamba kitabu hiki hakijashughulikia masuala ya fasihi ya Kiswahili yote, kimepiga hatua kubwa ya kutalii fasihi ya Kiswahili pamoja na nadharia muhimu za Kiafrika na za kigeni zinazotumika katika ufunzaji wa fasihi. Bila shaka kitakapowafikia walimu na wanafunzi wote wa fasihi, kitakuwa na mchango mkubwa katika kuimarisha usanifishaji wa istilahi za fasihi. Hii ni kwa sababu, wataalamu hawa wametumia istilahi za fasihi zilizosanifishwa, zikiwemo istilahi za nadharia muhimu, zinazotumika katika uchambuzi. Juhudi kama hizi zinazolenga fasihi ya Kiswahili zinapatikana katika kazi ya Wamitila (2003) ambayo imepiga hatua kubwa katika kukusanya na kuelezea istilahi za kifasihi hasa kwa kuzingatia nadharia mbalimbali na utendakazi wake. Kujitolea kwa wataalamu kufanya kazi kama hizi kwa upande wa isimu ndiko kunalengwa na makala hii ili kufanikisha utafiti zaidi katika isimu ya Kiswahili.

Utafiti wa nyanjani wa istilahi za kiisimu unaweza kufanikishwa kwa kuteua kamati maalumu. Wanakamati hawa wanaweza kutwishwa jukumu la kuwasiliana na vyo vyote duniani vinavyofunza Kiswahili na kuwahoji wahadhiri wa isimu kuhusiana na istilahi walizojiundia ili kuwawezesha kufundisha somo la isimu. Data ya kamati hii inaweza kuunganishwa na ya utafiti wa maktabani. Istilahi zote zitakazopatikana kutokana na tafiti hizi mbili zinaweza kukaguliwa na kutumiwa kuunda kamusi. Ifahamike kwamba, mbinu hizi tunazozipendekeza zinafaa katika ukusanyaji wa data ya kileksikografia na zimewahi kutumiwa kwa mafanikio makubwa na Mabile na Dieterlen (1961) kukusanyia data ya kuunda kamusi.

Istilahi nyingine ambazo zinaweza kutumiwa katika shughuli ya usanifishaji zinaweza kutokana na wasomi wa Kiswahili wenye kipawa cha kubuni msamiati. Majopo ya wataalamu wa isimu ya Kiswahili ama watu binafsi kama vile Sheikh Nabhany na Rocha Chimerah wanaweza kutumiwa kubuni istilahi za namna hii. Nabhany na Chimerah wamefanikiwa sana katika kubuni istilahi za Kiswahili ambazo zimepata ukubalifu kote duniani. Akizungumzia mchango wa Nabhany, Were (2002:51) anasema kwamba, "...hatuwezi kuepuka kumwenzi mtaalamu huyu kutokana na juhudi zake ambazo zinatambulikana kote duniani." Kwa mujibu wa Were (2002:52), msamiati ambao mtaalamu huyu ameunda ni kama huu ufuatao:

<i>pataniga</i>	-	<i>video</i>
<i>fumano</i>	-	<i>reflection</i>
<i>dutu</i>	-	<i>volume</i>
<i>koto</i>	-	<i>overtime</i>

Mbinu kuu anazozitumia Nabhany katika kubuni msamiati wake ni kufasiri maana ya viungo vidogovidogo vya maneno yenye maana kutokana na lahaja za Kiswahili na uhulutishaji. Aidha, Chimerah (1999) amechukua mwelekeo sawa na Nabhany na kuunda istilahi zifuatazo:

<i>bwakameluma</i>	-	<i>cybernetics</i>
<i>bwakameme</i>	-	<i>cyberspace</i>
<i>bwakametu</i>	-	<i>cyborg</i>
<i>chuti/kiuti</i>	-	<i>cord</i>
<i>mulishi</i>	-	<i>monitor</i>
<i>tarakilishi</i>	-	<i>computer</i>

Japo mbinu za uunganishaji, ubunaji, na uhulutishaji ni zalishi na zinafaa kutumiwa katika kuendeleza msamiati wa Kiswahili (Mwansoko, 1989), lakini kilicho na umuhimu hapa ni kuwa na nidhamu na kuelekeza juhudi za mbinu hizi

katika uundaji ambao hautaleta vurugu katika istilahi za Kiswahili. Katika mkabala huu, istilahi za kimataifa zilizo na uangavu na ufaafu zisikwepwe kwa kizingizio cha uundaji wa istilahi unaozingatia 'Kiswahili' Aidha, istilahi zitakazoundwa kwa njia yoyote ile sharti zihakikiwe ufaafu wake kwa kuzingatia vigezo vya PEGITOSCA⁴ (Kiingi, 1989; Were Mwaro, 2000; 2001). Kwa kufanya hivi, tutapunguza mfumuko wa istilahi.

Chanzo kingine cha istilahi za kusawazishwa ni kuunda istilahi hizo moja kwa moja. Hata hivyo, msukumo wa uundaji wa istilahi usiwe na lengo la kufaidi kifedha. Sheria mahususi zinazozingatia muundo wa lugha zinapaswa kuzingatiwa. Uundaji wa istilahi unaweza kutekelezwa kwa kuandaa orodha ya istilahi za taaluma hii, kila mojawapo ikidhihirisha tabia ambazo zinaweza kubainika katika dhana. Pia, unaweza kufaa zaidi iwapo utazingatia vigezo vinne vya Wolfgang (1989:171-172) kama ifuatavyo:

1. **Dhana na mifumo ya dhana:** Dhana ni kiashiria cha hali/kitu kamili au cha kidhahania, kama kinavyowakilishwa katika ubongo wa mwanadamu. Kwa hivyo, uundaji wa istilahi yoyote ile hauna budi kuzingatia dhana kama inavyowakilishwa katika ubongo wa mwanadamu na kuiteulia ishara ya kiisimu (herufi, picha n.k.) itakayosaidia katika mawasiliano. Kinyume cha kufanya hivi, hakutakuwa na mwelekeo wa akili, hali ambayo inaweza kuleta mptosho.
2. **Ujelezi na maelezo ya dhana:** Dhana ngeni inaweza kujieleza ama kuelezewa kwa dhana nyingine zinazojulikana ili kuwasilisha lengo la dhana hiyo.
3. **Muundo ndani wa maneno:** Hii ni maana ya kimsingi ya msamiati ama istilahi. Vilevile, inapaswa kuzingatiwa wakati wa kuunda istilahi.
4. **Muundo nje wa maneno:** Muundo nje unarejelea muumano wa sauti (vitamkwa) zinazounda neno. Ni muundo wa nje ambao unatambulisha istilahi (msamiati) miongoni mwa maneno ya lugha hiyo.

Baada ya kuunda istilahi kwa kuzingatia vigezo hivi, zinaweza kukabidhiwa jopo la wataalamu wa isimu ili zisawazishwe.

⁴ Ni akronimu ya maneno ya Kiingereza (*Precision, Economy, Generativity, Internationality, Transparency, Antobscenity, Systemicity, Consistency, Appropriateness*) inayorejelea vigezo vya ufaafu wa msamiati vilivyobuniwa na Kiingi (1989) kutokana na nadharia ya istilahi za kisayansi.

4.0 Jinsi ya Kusawazisha

Usanifishaji wa istilahi za kiisimu haupaswi kuwa jukumu la mtu mmoja. Unastahili kushughulikiwa na kamati ya kitaifa ama ya kimataifa. Majopo kama haya yanapaswa kushirikisha wataalamu wa lugha kama vile waalimu wa isimu na wataalamu wa nyanja nyingine. Mbinu kama hii imewahi kutumika kwingine. Kwa mfano, Chaim (1989:31) anasema kwamba ilitumika wakati wa kuunda istilahi za lugha ya Kiyahudi. Kamati za namna hii ni muhimu na zinapaswa kutwishwa majukumu yafuatayo:

- Jukumu la kuunda kamusi.
- Kuunda sheria za maendelezo.
- Kushiriki katika usanifishaji kwa kuteua, kukagua, na kuhakikisha kwamba maumbo yote ni sanifu.
- Zinaweza kuunda istilahi kutokana na maneno ya zamani ya lugha kwa kubadilisha maana.
- Kuunda kanuni za unukuzihati pamoja na kutekeleza unukuzihati wa istilahi za kiisimu zinazotokana na mifumo mingine ya lugha.
- Zinaweza kupatiwa jukumu la kutunga sheria za uwakifishaji na maamuzi mengine yahusianayo na mnyambuliko wa istilahi fulani ikiwa yatahitajika.

Wakati wa shughuli hii, wataalamu hawa wanatakikana wajishirikishe na jamii, wajenge uhusiano mwema na jamii hiyo ili iwaheshimu pamoja na maamuzi yao ya lugha. Kamati za namna hii zinapaswa kutumika kwa taaluma zote kwa sababu zinahitaji kusawazishiwa istilahi za kigeni zinazoziingilia. Kuingiliana kwa istilahi za taaluma mbalimbali kunazuka kwa sababu hakuna taaluma yoyote iliyotuama.

5.0 Baada ya Kusawazisha

Kama tulivyokwishataja hapo awali, ikiwa usanifishaji utafanikiwa, basi wataalamu sharti wateue istilahi za kiisimu zitakazotumiwa kuunda kamusi. Licha ya istilahi hizi teule, kuna nyingine ambazo wasawazishaji watagundua kuwa hazifai kwa sababu ya kutumika visivyo. Tatizo kubwa ni kwamba huenda zikawa zimeenea na kushawishi wasomi wengine kuzitumia. Kwa mfano, neno 'isimu' linapigwa vita na baadhi ya wataalamu wa Kiswahili japo jitihada zao hazitalipindua kwa vile limesambaa kote duniani. Tatizo kama hili linahitaji wataalamu kuzingatia ushauri wa Gibbe (1981) kwamba uundaji wa istilahi moja kwa dhana ni njia ya pekee ya kuinua upeo na ubora wa istilahi katika fani za sayansi menyu, isimu, na teknolojia. Kwa upande mwingine, pale ambapo itadhihirika kwamba kuna istilahi ambazo zimetumika kueleza au kuwakilisha

dhana fulani visivyo na hazijasambaa, zinaweza kutupiliwa mbali. Nia kubwa hapa haitakuwa kusafisha lugha, bali ni kujaribu kuepusha mpotosho wa dhana inayokusudiwa.

6.0 Usambazaji na Matatizo ya Usambazaji

Kusambaza ni kueneza. Ili kufanikisha jitihada za kusawazisha istilahi za kiisimu, usambazaji lazima utiliwe maanani. Wataalamu wa isimu wakifanya hivi, hakutakuwa na vurugu katika istilahi. Nchini Kenya, hakuna sera ya usambazaji wa istilahi za kiisimu zinazozuliwa kila siku. Tatizo hili linabainika wazi katika vyyo vikuu ambapo wahadhiri wa isimu wanajiundia istilahi wao wenyewe ili kuendeleza ufunzaji wa somo la isimu bila kushirikisha wengine ama vyyo vyao. Jambo hili linasababisha kutoelewana miongoni mwa wataalamu wenyewe na wanafunzi wao. Vilevile, kuna utafiti mwingi wa kiisimu wa lugha ya Kiswahili ambao umefanywa kwa lugha ya Kiingereza kwa muda wa miongo mitatu iliyopita. Hali hii ni ithibati kwamba taaluma ya isimu ya Kiswahili haikuwa na istilahi za kutosha za kuendeleza usomi wa juu, au wasomi wa Kiswahili walikuwa na kasumba ya kufikiria kwamba pengine Kiingereza ndicho kilikuwa lugha mwafaka ya kuendeleza usomi wa kiisimu siku hizo wakifuata nyayo za wanaisimu wa kigeni waliofanyia Kiswahili utafiti kama vile Bi Ashton na Prof. Polome⁵. Tafiti zilizofanywa baada ya uhuru zilisababisha mtafaruku mkubwa wa istilahi za kiisimu katika lugha ya Kiswahili.

Sababu mojawapo ilikuwa ni ukosefu wa njia zifaazo za kukuza na kusambaza istilahi za kiisimu za Kiswahili. Kenya, tofauti na jirani yake Tanzania, haikuwa na baraza la kitaifa la lugha ambalo lingesaidia kwa kiasi kukuza na kusambaza istilahi. Baraza kama BAKITA (Baraza la Kiswahili la Taifa) nchini Tanzania ni mfano wa jinsi mfumo wa serikali unavyoweza kutumiwa kuamua na kuelekeza masuala ya lugha shuleni na vyuoni. Kwa hivyo, watafiti wa Kenya hadi sasa wanatumia lugha ya Kiswahili kufanya utafiti wa kiisimu huku wakiwa huru kuzalisha na kutumia istilahi za kiisimu wapendavyo. Vilevile, *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (1981 na 2004) inayoshirikisha miundo ya lugha, kwa ujumla, haijatumia kikamilifu kueneza istilahi. Iwapo itatumia, basi, istilahi nyingi za kiisimu ambazo zinatumia kwa wingi, miongoni mwa wanafunzi na wasomi wa vyuoni, zitapata nafasi ya

⁵ Tafiti nyingi za kiisimu za kipindi hiki zilirejelea kazi za wanaisimu hawa. Je, hii ni kumaanisha kwamba hakuna utafiti wa isimu ya Kiswahili ungejisimamia? Vilevile, tafiti hizi zilizingatia istilahi zote zilizokuwa zimetoholewa na kuasilishwa na watafiti hawa. Je, tunaweza kuhukumu tafiti hizi kwa kuamua kuwa zilidhihirisha utovu wa ubunifu wa istilahi? Haya yote ni masuala yanayohitaji mjadala.

kushirikishwa na, hivyo, kusaidia kuzisambaza. Pia, kuna haja ya kuwa na kamusi ya istilahi za kiisimu ambayo inashughulikia istilahi zinazokuzwa hapa Kenya na kwingineko. *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha (1990)* na *Kamusi ya Isimu na Falsafa* ya Massamba (2004) ambavyo ni vitabu vya pekee vya istilahi za kiisimu, vilivyochapishwa na TUKI havijasambazwa ipasavyo. Hata kama kamusi hizi zingekuwa zimesambazwa, hazijashirikisha istilahi zote za kiisimu ambazo zimefurika katika kazi za kiusomi nchini Kenya. Ni kwa misingi hii ambapo Chuo Kikuu cha Egerton - Kenya kiliamua kufadhili mradi wa kusawazisha istilahi za kiisimu mwaka wa 2007, utafiti ambao unatazamiwa kukamilika mwaka wa 2009. Kuna tofauti kubwa ya istilahi nyingi za kiisimu zilizotumika katika tafiti mbalimbali nchini Kenya na zile zinazopatikana katika *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha* kama inavyodhihirishwa na mifano hii:

<i>Istilahi za Kamusi ya isimu</i>	<i>Visawe katika kazi za kiisimu-Kenya</i>
<i>usilimisho</i>	<i>usimilisho</i>
<i>jinsia</i>	<i>menke</i>
<i>sarufi geuzamaumbo zalishi</i>	<i>sarufi zalishi geuza umbo</i>
<i>upatanifu</i>	<i>uwiano</i>
<i>mlolongo konsonanti</i>	<i>kikocha cha konsonanti</i>
<i>data</i>	<i>deta</i>
<i>nazali</i>	<i>king'ong'o/nasali/vipua</i>

Istilahi hizi ambazo tumeorodhesha hapa ni chache. Kuna nyingine nyingi ambazo hata ikiwa zinawakilisha dhana moja, zinatofautiana kimaumbo ya nje, ndani, na ujelezi (taz. Marani, 2002). Hali kama hizi zinapaswa kuwekwa sawa. Kwa hivyo, kuna haja kwa wasomi wa Kenya na kwingineko kushirikiana katika kukuza, kusawazisha, na kueneza istilahi za kiisimu pamoja, ili ziweze kuimarisha hadhi ya lugha hii.

Istilahi hazikubaliki kwa urahisi ikiwa watumiaji wake hawatakutana nazo katika miktadha ya matumizi. Nchini Tanzania, majarida ya TUKI kama vile *Mulika* na *Kiswahili* yanatekeleza jukumu muhimu sana la kueneza istilahi za Kiswahili ambazo zinaundwa nchini Tanzania. Makala nyingi, ambazo huchapishwa katika majarida haya husaidia kueneza istilahi za fasihi, isimu, pamoja na kukuza uzoefu wa matumizi ya istilahi hizi kote kunakozungumzwa Kiswahili. Mbinu nyingine ambayo TUKI na BAKITA zinatumia ni kueneza istilahi mpya kwa kuziorodhesha katika vijitabu. Mfano kama huu unapaswa kuzingatiwa hapa Kenya. Vyuvo vyote vinapaswa kuwa na majarida mahususi ambayo yanachangiwa na wasomi kutoka pembe zote duniani. TUKI imefanikiwa kutekeleza jukumu hili nchini Tanzania. Hata hivyo wakati huu, ambapo tunakuza Shirikisho la Afrika Mashariki, hatuna budi kuwa na taasisi

kubwa ya kusaidia usambazaji wa istilahi zinazoundwa kitaalamu katika ukanda huu wa Afrika Mashariki ili ziwafikie wapenzi wa lugha hii. Aidha, taasisi hiyo haina budi kushirikisha wataalamu wote wa Shirikisho kusawazisha istilahi za kiisimu.

Wataalamu wa vyuoni nao wanapaswa kuhimizwa kuandika vitabu vingi kwa kutumia lugha hii. Wakifanikiwa kufanya hivi, tutajaliwa kuwa na vitabu vya isimu ya Kiswahili vya kurejelewa badala ya kutegemea vile vilivyoandikwa kwa lugha za kigeni. Katika mwelekeo huu, jitihada za kuandika vitabu vya kiisimu za Mgullu (1999), Habwe na Karanja (2004) na TUKI ni za kupigiwa mifano. Jukumu ambalo linaweza kutekelezwa na vitabu vilivyoandikwa kwa Kiswahili ni kwamba, vitakuwa njia mwafaka ya usambazaji wa istilahi. Juhudi kama hizi hazitafanikiwa iwapo wachapishaji hawatabadili msimamo wao wa kutweza kazi zilizoandikwa kwa Kiswahili. Ili kurekebisha mielekeo hii, pana umuhimu wa kushirikisha wachapishaji katika shughuli zote za lugha hii, ili waweze kuipenda na kufahamikiwa vyema na jukumu lao la kuikuza na kuiletea mafanikio yatakayonufaisha siku za usoni.

Walimu na wahadhiri wasisahau kwamba, ufundishaji ni njia ya kusambaza istilahi. Wanapaswa kujua kuwa wakitumia istilahi za kiisimu ambazo hazijasawazishwa, watakuwa wanakwamisha matumizi bora ya istilahi za kiisimu. Kitendo kama hiki kinaweza kurudisha Kiswahili nyuma. Kwa hivyo, ingefaa walimu wa shule kuwasiliana na wataalamu wa vyuoni ikiwa watakumbwa na matatizo ya istilahi za kiisimu. Wakufunzi wa vyuoni nao wawasiliane wenyewe kwa wenyewe wanapokutana na shida kama hii. Pale ambapo hawajitoshelezi wawasiliane na majopo au wataalamu binafsi, ambao wana ujuzi wa kuzalisha istilahi za kiisimu.

Njia nyingine ambayo inaweza kutumiwa kusawazisha istilahi hapa Kenya ni kupitia kwa Chama cha Kiswahili cha Taifa (CHAKITA) - Kenya. Kamati tendaji ya wataalamu wa lugha ya chama hiki inatakiwa kuchangamka na kutoa mwelekeo zaidi kuhusiana na suala hili sugu la istilahi za kiisimu. Wataalamu hawa na wengine ambao si wa kamati tendaji, hawapaswi kuwa na ushindani miongoni mwao. Ushindani wowote ule unaweza kukwamisha mwelekeo ufaao wa kukuza istilahi. Istilahi zote zitakazotokana na kamati na wataalamu zinaweza kusambazwa kupitia vyombo vya habari; kama vile, magazeti na vipindi vya redio. Vipindi vya redio hasa vina jukumu la kipekee. Zaidi ya kueneza istilahi, vinaweza kuhamasisha, kuelekeza na kufundisha. Watu binafsi wanaohitaji istilahi za kiisimu wawe wakiwasiliana na kamati za uundaji wa istilahi badala ya kujiundia zao, hali ambayo inaweza kuleta vurugu katika istilahi.

Matumizi ya wavuti (mtandao) ni njia ya kisasa kabisa na ya kutegemewa katika kusambaza istilahi. Mbinu hii ikitumiwa vyema na wataalamu wa isimu,

ina uwezo wa kusambaza istilahi zote za kiisimu kwa wakati mmoja kote duniani. Kwa njia hii, wasomi wa isimu ya Kiswahili wanaweza kuwa na data ya istilahi zinazobuniwa na wataalamu. Mbinu hizi za usambazaji zikizingatiwa, zitasaidia kusambaza istilahi zile ambazo zimesanifishwa, na zile zitakazobuniwa, pamoja na kuzuia istilahi kuzuka ovyo.

Usambazaji ndio nguzo kuu ya kusawazisha istilahi. Hata hivyo, si kazi rahisi. Vilevile, una matatizo ambayo yanastahili kutiliwa maanani na wataalamu, ili usanifishaji ufanikiwe. Miongoni mwa yale yanayopaswa kutiliwa maanani ni:

- Pale ambapo mfumo wa serikali haushughulikii kuamua masuala ya kiisimu shuleni na vyuoni, usanifishaji wa istilahi zozote zile hauwezi kufanikiwa.
- Katika nchi za Afrika Mashariki, watu wengi hawapendelei kununua vitabu vya kiisimu. Kwa hivyo, istilahi ngeni hazitumiki wala kusambaa ipasavyo.
- Wanaisimu wa Kiswahili hawajachapisha vitabu vingi vya isimu kwa Kiswahili. Wengi wao wanahiari kuandika kazi zao kwa lugha nyingine kama Kiingereza. Hili ni pigo kwa usanifishaji na uenezaji.
- Vyombo vya habari ambavyo tungevitegemea kueneza istilahi kama vile magazeti, wakati mwingine hayapendelei kuchapisha orodha za istilahi za kiisimu. Zaidi ya haya, baadhi ya wasimamizi wa vyombo hivi hawana ujuzi wowote wa lugha hii. Agahalabu wanaopachikwa vyeo hivi huvivuruga kisiasa pamoja na kuviingizia ufiisadi.
- Nchini Kenya na Uganda, kwa mfano, hakuna sera ya kuunda na kusambaza istilahi. Hali hii imechangia vurugu ya istilahi iliyopo sasa.
- Uundaji wa istilahi si kazi ya raia wa kawaida. Unapaswa kushughulikiwa na wataalamu. Hata hivyo, baadhi ya wajuzi hawa wamejawa na ubinafsi mwingi wa kujitakia sifa kwa kujiundia na na kuzitumia kiholela pasipo kushirikisha wenzao ama vyo.
- Lugha ya Kiswahili, kwa ujumla, haina istilahi za kiisimu za kutosha. Kwa hivyo, nchi zisizo na sera mahususi ya kuunda istilahi zinapaswa kuteua jopo la kutekeleza wadhifa huu.
- Uchanganuzi wa kiisimu unafanywa kwa kutumia nadharia za kigeni. Kutokana na nadharia hizi, istilahi nyingi zimetoholewa ama kufasiriwa. Shughuli hii haijategemea kamati yoyote ya usanifishaji. Kwa hivyo, kila utafiti wa kiisimu ni chanzo cha istilahi zinazoleta kutoelewana.
- Hatimaye, ukosefu wa fedha ni kikwazo kingine ambacho kinakumba usambazaji katika maeneo ambako Kiswahili kinatumika kwa wingi.

7.0 Hitimisho

Katika kudadisi mada hii, tumethibitisha kwamba mtafaruku wa istilahi za kiisimu upo na tunaishi nao. Kwa hivyo, ni wajibu wa wanaisimu kuelewa chanzo chake na kupanga mikakati ya kutatua mgogoro huu kabla haujapindukia na kuathiri lugha hii kwa ujumla. Kama tulivyokwishaataja, usanifishaji ukilitiwa maanani, wingi wa istilahi zisizofaa katika isimu ya Kiswahili utafifia. Kwa hivyo, usanifishaji wa istilahi za kiisimu za Kiswahili unapaswa kupewa aula ili kupanua lugha ya Kiswahili na kuwasaidia wataalamu kufasiri vitabu vingi vya isimu kwa njia inayofaa. Jambo hili litaongeza vitabu vya kurejelewa na wasomi. Usanifishaji pia utapatia Kiswahili hadhi na kukikua ili kiweze kukabiliana na maendeleo ya kisayansi. Imedhihirika wazi kwamba haiwezekani kuzungumzia usanifishaji ikiwa istilahi za kusawazishwa hazipo. Kwa hivyo, lazima chanzo cha istilahi kiwepo. Kama hakipo, lazima istilahi ziundwe ili zisawazishwe. Kwa vile istilahi hazijasawazishwa nchini Kenya, shughuli hii itakapotekelezwa patazuka istilahi zisizofaa dhana zinazowakilishwa. Kutokana na hali hii, tungependekeza kuwa maamuzi ya jukumu la istilahi hizi yanapaswa kutekelezwa kufuatana na kadri istilahi hizo zilivyotumiwa na wasomi wengi. Hatimaye, ingefaa tuelewe kwamba, hata kama usambazaji unasaidia kusawazisha, vilevile una matatizo ambayo hayana budi kufikiriwa.

Marejeo

- Ashton, E. O. (1944) *Swahili Grammar (Including Intonation)*. Longman Group Ltd. London.
- Bleek, W. (1862) *Comparative Grammar of South African Languages*. Trubner and Co. London.
- Campbell, G. L. (1991) *Compendium of the World Languages*. Routledge, London and New York (pp.163 – 177).
- Chaim, R. (1989) "Terminology Development in the Revival of a Language: The Case study of Hebrew." In: *Language Adaptation* (Florian, C. ed.) C.U.P., New York (pp. 26-37).
- Chimerah, R.M. (1998) *Kiswahili: Past, Present, and Future Horizons*. Nairobi University Press, Nairobi.
- _____ (1999) "Kiswahili Through The Ages: The Question of Lexicon." (Unpublished Paper) Egerton University, Njoro – Kenya.
- Fulass, H. (1971) "Problems of Terminology." In: Whiteley, W. H. (ed.); *Language and Social Change*; O.U.P., Cambridge (pp.309-317).
- Gibbe, A. G. (1981) "Istilahi za Fonolojia: Tatizo katika Usanifishaji wa Lugha ya Kiswahili." Makala iliyowasilishwa katika Semina ya Pili ya Chama cha Fonolojia cha Tanzania, DSM., Des. 1981.

- Guthrie, M. (1948) *The Classification of the Bantu Languages*. O.U.P, London.
- Habwe, J. na Karanja, P. (2004) *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*. Phoenix Publishers Nairobi.
- Johnston, H. H. (1919) *Comparative Study of Bantu and Semi-Bantu*, 2 Vol. London.
- Kiingi, K. B. (1989) "A Systematic Approach to the Problem of the Expression of Modernization in the Formal and Natural Science: The Case of Luganda." [Unpublished PhD Thesis] Bielefeld University.
- Luganda, M. M. (2002) "Mikakati ya Kushirikisha Kenya katika Uundaji na Usanifishaji wa Istilahi za Kiswahili." *Katika: Utafiti wa Kiswahili*. Inyani Simala (Mh.). Moi University Press (uk. 121 – 127).
- Mabille, A. and Dieterlen, H. (1961) *Southern Sotho English Dictionary*. Morija; Sesuto Book Depot; Basutoland.
- Marani, J. (2002) "Usawazishaji wa Istilahi za Isimu Muundo." *Katika: Utafiti wa Kiswahili*. Inyani Simala (Mh.). Moi University Press (uk. 108 – 120).
- Massamba, D.P.B. (1989) "An Assessment of the Development and Modernisation of the Kiswahili Language in Tanzania." In: *Language Adaptation* (Florian, C. ed.) C.U.P., New York (pp.60-78).
- Massamba, D.P.B. (2004) *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha*. TUKI, Dar es Salaam.
- Meinhof, C.(1899) *Grundris Einer Lautlehre der Bantusprachen*. Berlin.
- Meinhof, C. (1906) *Grundz η Einer Vergleichenden Grammatik der Bantusprachen*. Berlin.
- Mgullu, R. S. (1999) *Mtalaa wa Isimu*. Longhorn Publishers, Nairobi.
- Mwansoko, H. J. M. (1989) "The Modernization of Kiswahili Technical Terminologies: An investigation of the Linguistic and Literature Terminologies." [Unpublished PhD Thesis] University of York.
- Nabhany, A.S. (2000) "Uundaji wa Istilahi Kutokana na Kiswahili Chenyewe." *Katika: Islamic University Journal*; Juzuu la.1 Na. 1. Juni 2000, Mbale – Uganda.
- Njogu, K. na Chimerah, R.M. (1999) *Ufundishaji wa Fasihi: Nadharia na Mbinu*. Jomo Kenyatta Foundation, Nairobi.
- Polomé, E. (1967) *Swahili Language Handbook*. The Centre for Applied Linguistics, Washington, D.C.
- Sengo, T. S. Y., "Utoto na Ukomavu katika Taaluma ya Kiswahili: Ngana ya Ishirini na Moja." [Makala Isiyochapishwa] Chuo Kikuu Cha Kiisilamu – Uganda, Mbale.
- TUKI *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (1981). Oxford University Press, Nairobi, Dar es Salaam.

- TUKI *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (2004). Oxford University Press, Nairobi, Dar es Salaam.
- The New Encyclopaedia Britannica Knowledge in Depth* 15th ed. (1993) (pp. 548 –796).
- Wamitila, K. W. (2003) *Kamusi ya Fasihi: Istilahi na Nadharia*. Focus Books, Nairobi.
- Were-Mwaro, A. G., “Uwendelezaji wa Leksikoni kwa Kufufuwa Msamiati wa Kiswahili Asiliya.” Katika: *Islamic University Journal*. Vol. 1. No. 2 December 2000.
- Were-Mwaro, A. G. (2000) “Usayansi wa Istilahi za Isimu ya Kiswahili.” Tasnifu ya Uzamivu [Isiyochapishwa] Chuo Kikuu cha Egerton, Kenya.
- Were-Mwaro, A. G. (2001) “Uendelezaji wa Leksikoni ya Kiswahili kwa Kufufua Msamiati wa Zamani na Vigezo vya PEGITOSCA.” Katika *Kiswahili: A Tool for Development: The Multidisciplinary Approach*” Naomi Shitemi na wenzake (Wah.). Moi University Press (uk. 215 – 224).
- Were-Mwaro, A.G. (2002) “Mchango wa A. S. Nabhany katika Utafiti na Utandaridhi wa Istilahi za Kiswahili.” Katika: *Utafiti wa Kiswahili*. Inyani Simala (Mh.). Moi University Press (uk. 49 – 56).
- Wolfgang, N. (1989) “International Terminology” In: *Language Adaptation* (Florian, C. ed.) C.U.P., New York (pp. 168-176).
- TUKI (1990) *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha*. Education Publishers, Dar Es Salaam.